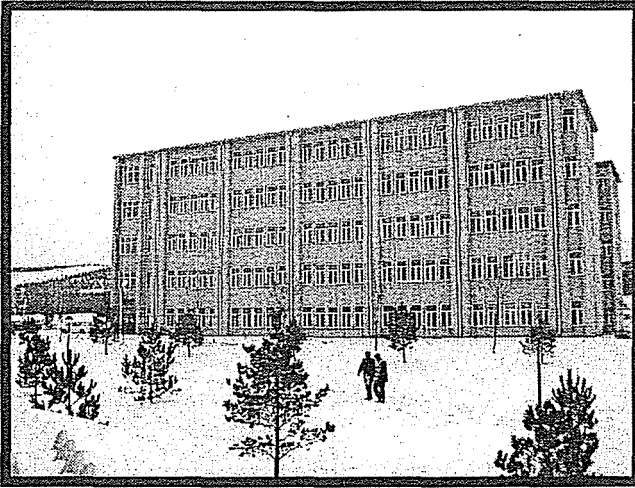
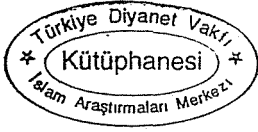

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

VI / II

sivas – 2002

İHVÂN-I SAFÂ'NIN, X. YÜZYIL İSLÂM DÜNYASININ FELSEFE VE BİLİM DÜZEYİNE İŞİK TUTAN BİR SÖZLÜK DENEMESİ

Enver Uysal*

Anahtar Kelimeler: *ihvân-ı safâ, Tanrı, mantık, felsefe*

ÖZET

Bu çalışmada, önce kısaca İhvan'ın kimliği, felsefe ve bilim anlayışı ile bilimleri sınıflamasına değinilmiştir. Sonra da İhvan'ın "Tanımlar Risalesi (fi'l-Hudûd ve'r-Rusûm)"ne dayanarak, X. yüzyıl İslâm dünyasının felsefe ve bilim düzeyi hakkında fikir veren ve o dönem bilim çevrelerinde tedavülde olan felsefi ve bilimsel kavramlara alfabetik olarak yer verilmiştir.

SUMMARY

This article is a brief investigation on the identity of İkhwan as-Safa, their understanding of philosophy and classification of sciences. Here you can find some philosophical and scientific concepts alphabetically, which they were in circulation on X. century muslim world and illuminated the level of philosophy and science of this period on the basis of that treatise of İkhwan as-Safa: "fi'l-Hudûd va'r-Rusûm".

İHVAN'IN KİMLİĞİ ÜZERİNE BİRKAÇ SÖZ

İhvân-ı Safâ, İslâm dünyasında IV/X. yüzyılda ortaya çıkmış, dinî, ahlâkî, felsefî ve siyasî amaçları olan, bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için de kardeşlik, dostluk, yardımlaşma ve dayanışmayı ilke edinen bir gurubun adıdır.¹ İhvan'ın yaşadığı dönem, İslâm dünyasının dinî, siyasî ve kültürel açıdan yoğun tartışmalara, hatta çekişmelere sahne olduğu dönemdir. İhvan, halkın dinî ve ahlâkî duyarlılığının gittikçe zayıfladığını, mezhep çekişmelerinin arttığını görünce, İslâm toplumunun sürüklenmeye başladığı bu kaostan, yine dinî ve ahlâkî unsurları öne çıkararak kurtulabileceğini düşünmüş; kardeşlik, dostluk, yardımlaşma ve dayanışma ile gerçekleştirilecek toplumsal birlik ve beraberliğin, entellektüel planda felsefe ve bilim ile de takviye edildiğinde, daha aydın bir toplum oluşturulabileceğini tasavvur etmişti. Ayrıca, halk arasında yaygın olan dinî anlayış ve yaşayışın, şu ya da bu ölçüde

* Yrd. Doç. Dr. Uludağ Üniversitesi

¹ İhvan, yazdığı Risalelerde, bu gurubu oluşturup örgütleyen kişilerin adını -siyasî soruşturma endişesiyle olsa gerek- hiçbir yerde açıklamaz. Gurubu kimlerin oluşturduğunu, dolayısıyla İhvân-ı Safâ Risalelerinin kimler tarafından yazıldığını İslâm düşüncesi tarihi üzerine yazılan kaynaklardan öğreniyoruz. Kaynaklarda geçen isimler: Zeyd b. Rufâa, Ebû Süleyman Muhammed b. Mu'sir el-Bustî (Makdisî veya Mukaddesî olarak bilinir.), Ebu'l-Hasan Ali b. Harun ez-Zencânî, Ebû Ahmed el-Mihrcânî ve el-Avfi'dir. (Bkz. Ebû Hayyan el-Tevhidî, el-Mukabesât, Mısır 1929/1347, s.45-46 ; Zahiruddin el-Beyhakî, Tarihu Hukemâ'i'l-İslâm, Dırmaşk 1946, s.35-36 ; Cemaluddin Ebu'l-Hasan Ali el-Kiftî, Kitabu İhbâr'i'l-Ulemâ bi Ahbâr'i'l-Hukemâ , Mısır 1326, s.59 ; Kâtib Çelebi, Keşf el-Zunûn, İstanbul 1971, c.I, s.902.)

safiyetini yitirdiğini, birtakım batıl inanış ve hurafelerle de karıştığını düşünerek İhvan, Tevhîdî'nin deyimleriyle "yanlış bilgiler ve batıl düşüncelerle kirlenmiş olan dini, felsefe ile yeniden temizlemeyi"² amaç edinmişti.

Bu amacı gerçekleştirebilmek için İhvan, geniş tabanlı bir kültürel altyapı ve ona dayanan bir bakış açısı oluşturmaya yönelik olarak, herhangi bir mezhep tutkusundan uzak, doğru olduğunu düşündükleri her düşünceyi, kaynağı ne olursa olsun alıp yararlanmayı ilke edinmiştir. Bunu ilke edinmeleri de doğal olarak "eklektik" nitelikte bir felsefe ortaya çıkaracaktır. İhvan, araştırma alanının odak noktasını *Resâil*'de şöyle dile getirir:

"Kardeşlerimizin, ilimlerden hiçbirine düşman olmamaları, hiçbir kitabı hor görmemeleri, mezheplerden hiçbirine ön yargı ile bakıp taassuba düşmemeleri gerekir. Çünkü bizim görüş ve mezhebimiz, bütün mezheplerin görüşlerini kapsar (Onlardan hiçbirine düşman değildir.) ve bütün bilimleri kuşatır. O da; başlangıcı ve sonu, gizliliği ve açıklığı... itibarıyla hepsinin bir tek prensip, bir tek sebep, bir tek alem ve bir tek ruhtan meydana gelmeleri bakımından duyularla algılanan (mahsûs) ve akılla bilinen (ma'kûl) bütün varlıkların araştırılmasıdır."³

Bu çalışmada, bütün din ve doğa bilimleri, varolanları anlamaya yardımcı olduğu oranda, İhvan'ın nezdinde değerlidir ve onların kaynakları arasında yer alır. Buna göre; a) Tevrat, İncil ve Kur'an gibi kutsal kitaplar, b) Bilginler ve filozoflar tarafından yazılmış matematik, felsefe, astronomi, jeoloji ve botaniğe... dair bütün eserler, İhvan'ın önem verdiği kaynaklardır.⁴ Bu kaynak zenginliği ve geniş bakış açısı, doğal olarak İhvan'ın felsefesine eklektik bir nitelik kazandıracaktır. Bu nedenle, Risalelerde özellikle Pythagorasçılık ve Yeni Platonculuğun etkisi bariz bir şekilde dikkati çekmektedir. *Theologia*'daki sudûr öğretisi, dinî motiflerle de zenginleştirilerek *Resâil*'de de neredeyse aynen karşımıza çıkmaktadır.

İhvan, biraz da mistik bir tavırla, üyelerini (kardeşleri) Hz.Nuh'un yaptığı gemiye binip, gök apaçık dumanını getirmeden tabiat tufanından, madde denizinin dalgalarından kurtulmaya, böylece boğulanlardan olmamaya, Hz. İbrahim gibi -bir dizi şüphe ve araştırmadan sonra- kesin inanca sahip olarak, O'nunla beraber melekût alemine seyretme, ruhunu bütün manevî kirlere arındırarak Hz. Peygamber gibi miraca yükselmeye davet etmektedir.⁵ Onlar, gözleri ulvî âlemden, semavî mülke, meleklerin mertebelerine talipdir.⁶ Bu yönüyle İhvan'ın felsefesi ahlâkî ve mistik bir özellik de arz etmektedir.⁷

BİLİM ANLAYIŞLARI; MATEMATİK, MANTIK VE FELSEFE

Bilgiyi "bilinir olanın, bilenin zihnindeki formu" olarak tanımlayan⁸ İhvan, "bilme"nin insanın varlık şartı olduğunun bilincinde bir tavırla, insanın ancak bilgisi sayesinde değer kazandığını, yaratılanların bilinmek için var edildiğini, Allah'ın

² et-Tevhîdî, age., s.46.

³ Resâilü İhvânî's-Safâ (Neşir: B.Bustanî), Beyrut Ts., c.IV, s.41-42. Ayrıca bkz. c.IV, s.167.

⁴ Bkz. Resâil, c.IV, s.42 ; Enver Uysal, İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem, İstanbul 1998, s.24-25.

⁵ Resâil, c.IV, s.18.

⁶ Resâil, c.IV, s.108-109, 166.

⁷ İhvan'ın kimliği ve yaşadıkları dönem ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Enver Uysal, age., s.15-27.

⁸ Resâil, c.IV, s.65.

cömertliğinin, yaratılanların hikmetlerinin ve hakikatlerinin ancak bilim ile bilineceğini ifade eder.⁹

İhvan'a göre teorik ve pratik bütün bilimlerin başlıca iki amacı vardır: a) Beden sağlığını gerçekleştirmek ve insanın bedenlen sağlığı yaşamasını sağlamak, b) Ruh sağlığını gerçekleştirmek ve ruhun ölümden sonraki hayatta da mutluluğunu temin etmek. Bundan dolayıdır ki, İhvan'a göre bütün zahiri bilimler beden sağlığını, batini bilimler ise ruh sağlığını gerçekleştirmeye çalışır.¹⁰

İhvan, bilme çabasında, bu anlayışı doğrultusunda, görünen ve görünmeyen (zâhir ve bâtin) diye ikiye ayırdığı bu alemde, önce görüneni tanımaya çalışır. Çünkü görünen alem, -Platon'un idealar alemi ile nesnelere dünyası arasındaki ilişkide olduğu gibi- görünmeyenin açık delili, belirgin örneğidir.¹¹ Görünmeyenin doğru kavranabilmesi için, görünenin iyi bilinmesi gerekmektedir. Böylece fizik varlık, İhvan için, bilgide ilk unsuru oluşturmakta; nesnelere dünyasının bilinmesi, bilgide ilk sırayı alırken, fizikten de anoloji yoluyla metafizik bilgilere ulaşılmaktadır. Fizik dünyada ise insana en yakın varlık; bir bakıma, kavramaya çalıştığımız bu alemin küçük bir örneği (mikrokozmos) olan insandır. Bu nedenle, önce onun bilinmesi gerekir. Dolayısıyla, insanın kendini bilmesi, Risalelerde metafizik bilginin ve Tanrıyı bilmenin ön şartı olarak görülür.¹²

Düşünen ve bilen bir varlık olarak insan önce kendini, mikrokozmosu tanıyacak, sonra evrene geçecek, onu kavrayacak ve bütün bunlar onun Tanrı anlayışının temelini oluşturacak, onu daha doğru anlamasını sağlayacaktır. Dolayısıyla insanı alemin ve sonra da Tanrının bilgisine götürecektir en önemli ipucu "kendini bilmesi" olmaktadır. Bu bilginin diğer bilgilerden önceliği ise, İhvan'a göre inkâr edilemez bir gerçektir. İhvan, kendini tanımadan evreni tanıma girişimini, daha yüz kg.lık bir yükü kaldıramazken, bin kg.lık bir yükü taşıma teşebbüsüne ya da henüz yürümeye gücü yetmeyen birinin koşmaya çalışmasına benzetir.¹³ Bu sebeple, İhvan'a göre insanı tanımamıza yardımcı olan psikoloji (ilmu'n-nefs) gerçekte her ilim için olduğu gibi, metafizik ve kozmoloji için de bir giriş durumundadır.¹⁴

İhvan'a göre matematiksel bilimler (riyâziyyât) öncelikle öğrenilmesi gereken bilimlerdir. Bundan dolayıdır ki;

- a) Riyazî (matematiksel) bilimler (14 risale)
- b) Tabiat bilimleri (17 risale)
- c) Psikolojik ve aklı bilimler (10 risale)
- d) Din ve ilâhiyat (teoloji ve metafizik) bilimleri (11 risale)

şeklinde dört ana bölümden oluşan Risaleler de matematiksel bilimler ile başlatılmıştır. Mantık da bu bölümde yer alır. Risalelerin yazımında takip edilen bu metoda göre; riyazî bilimleri araştırmanın amacı, bizi tabiat bilimlerine götürmesi, tabiat bilimlerini araştırmanın amacı da metafizik bilimlere kapı aralamasıdır.¹⁵

⁹ er-Risâletü'l-Câmîa Tâcu Resâili İhvanî's-Safâ (Tahkik: Mustafa Gâlib), Beyrut 1984, s.281.

¹⁰ Resâil, c.IV, s.395.

¹¹ Resâil, c.I, s.141.

¹² Bkz. Resâil, c.II, s.378-379, 462 ; c.IV, s.169, 173, 185, 198.

¹³ Resâil, c.III, s.20.

¹⁴ Macit Fahrî, İslâm Felsefesi Tarihi (Çev. Kasım Turhan), İstanbul 1987, s.141.

¹⁵ Resâil, c.I, s.75-76.

Alemde varolan bütün varlıkların bilgisini elde etmeyi kendilerine ilke edinen¹⁶ İhvan'a göre, matematik, tevhid düşüncesine ulaşmada ve bu düşünceye akli açıklamalar getirmede büyük etkindir. Çünkü İhvan, matematiğin insanı tevhid bilgisine ve Yaratanı ikrara götürdüğü kanaatindedir.¹⁷ Nitekim Risalelerde hem Tanrı'nın varlığının ve birliğinin, hem de alemin O'ndan sudûrunun (ya da Tanrı-alem ilişkisinin) Pythagorasçı düşünce ve yorumlarla uzun uzun temellendirilmeye çalışıldığını görmek mümkündür.¹⁸

Mantık ise, "felsefenin ölçüsü ve filozofun aleti" durumundadır. Felsefe "peygamberlikten sonra insan uğraşlarının en üstünü" olduğundan dolayı, felsefenin ölçüsü ölçülerin en doğrusu, en güvenilir; filozofun aleti (olan mantık) da aletlerin en üstünü olması gerekir.¹⁹ Böylece İhvan'a göre mantık, iki yönlü bir bakışla; hem kendi başına bir bilim, hem de bir bilimin aracı, aleti olma özelliğine sahiptir.

Ayrıca Risalelerde mantık ile matematik arasında, işlevleri açısından bir benzerlik dikkati çekmektedir. Matematiğin gayesi insanı duyulabilir şeylerden (mahsûsât) akledilirlere (ma'kûlât) götürmek iken, mantık ise fizikten metafiziğe geçişte bir vasıta rolündedir.

Felsefe anlayışını ise İhvan, mistik ve ahlâkî birtakım normlar üzerine inşa eder. İhvan için felsefe sadece "hakikatin araştırılması"ndan ibaret olarak teoride kalmaz, onun "kişinin söz ve davranışlarını belli bir sistem dahilinde düzenleme" gibi pratik yönü de vardır. Teorik düzeydeki yüksek gerçeklerin kavranması, bir bakıma kişinin pratik düzlemdeki konumu ile yakından ilgilidir. Pratikteki erdem, teorik gerçekler için bir taban oluşturmaktadır. Bu nedenle İhvan felsefeyi hikmetle birleştirir ve ikisine de aynı anlamı verir.²⁰

Felsefeyi, Kindî'de de olduğu gibi²¹ "insanın gücü ölçüsünde Tanrı'ya benzemesi" olarak tanımlayan²² İhvan, bununla hem zihinde -bilgi planında-, hem de pratikte (sanat alanında ve iyi eylemlerde bulunma açısından) benzemeyi kasteder. Çünkü İhvan'a göre "Tanrı, bilginlerin en bilgini, hakîmlerin en hakîmi, sanatkârların en sanatkârı ve hayırlıların en hayırlısıdır. Kimin bu konularda (bilgi, hikmet, sanat ve hayır alanında) uğraşısı artar, üstünlük kazanırsa o, Tanrı'ya o derece yaklaşmış olur."²³

"İnsanın gücü ölçüsünde" derken ise İhvan, insanın bu doğrultudaki gayretini, sözlerinin yalandan, düşüncelerinin ve inancının batıldan, bilgilerinin yanlıştan, davranışlarının ve ahlâkının kötülüklerden, sanatının da eksikliklerden arınmış olması

¹⁶ Resâil, c.I, s.48.

¹⁷ Bkz. er-Risâletü'l-Câmia, s.30.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Enver Uysal, age., s.79-82.

¹⁹ Resâil, c.I, s.427.

²⁰ Bkz. Resâil, c.III, s.345; er-Risâletü'l-Câmia, s.475.

²¹ Bkz. Kindî, Resâilü'l-Kindî el-Felsefiyye (Neşr. Ebû Rîde), Kahire 1950, c.I, s.172.

²² Resâil, c.I, s.225, 399, 427; III, s.41, 371, 382.

²³ Resâil, c.I, s.290. Matematikte olduğu gibi, felsefe anlayışında da İhvan'ın, Pythagorasçı düşünceden büyük ölçüde etkilendikleri dikkati çekmektedir. Pythagoras da bir yandan felsefeyi "her zaman aynı hal üzere bulunan eşyanın hakikatlerini bilmektir," şeklinde tanımlarken, bir yandan da onu "Tanrı sevgisi" olarak nitelermekte, bir bakıma İhvan'ın felsefe tanımındaki "Tanrı'ya benzeme"ye taban oluşturmaktadır. Ona göre, "Tanrı'yı seven, O'nun sevdiği şeyleri yapar, Tanrı'nın sevdiği şeyleri yapan, Tanrı'ya yaklaşır, Tanrı'ya yaklaşan ise kurtuluşa erer." Bkz. H.Bekir Karlığa, İslâm Kaynakları ve Filozofları Işığında Pythagoras ve Presokratik Filozoflar (Basılmamış doktora tezi), İstanbul 1979, s.111.

gerektiğini anlamakta²⁴, bu anlayışla da, felsefe yapmak için gerekli olduğunu düşündükleri ahlâkî tabanı dile getirmektedirler.

er-Risâletü'l-Câmia'da ise, felsefe "külli (tümel) bir bilim" olarak nitelendirilerek daha geniş bir tanım verilir: "Felsefe külli bir bilimdir. Neden (illet) ve etki (ma'lûl)leriyle eşyanın hakikatlerini, onun yaratılıştan sahip olduğu niteliklerin, yaratılışının nedeni olan (kendine özgü) özelliklerin mahiyetini bilmek ve bütün bunları insanın gücü ölçüsünde külli (kuşatıcı) bir bilgi ile kuşatmaktır."²⁵

İhvan başka bir yerde de felsefeye tedricî bir anlayışla yaklaşarak, felsefi ilgiyi üç aşamada ele almakta, son aşamada, bu bilimin kişinin bütün söz ve davranışlarını etkileme gibi bir özelliği olduğunu ifade etmektedir:

"Felsefe; başlangıcı bilimlere sevmek, ortası insanî güç ölçüsünde varlıkların hakikatlerini kavramak, sonu da bilime uygun söz söylemek ve davranışta bulunmaktır."²⁶

Böylece İhvan'a göre, bilim sevgisi felsefe için başlangıç kabul edilirken, hakikatlerin kavranmasında kişinin zihinsel ve pratik çabasına da büyük önem verilmekte, bu çaba sonucunda da düşüncesi sözüne, sözü işine uygun, erdem sahibi bir insan tipi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, diğer yerlerde "insanın gücü ölçüsünde Tanrı'ya benzemesi" şeklinde geçen tanımdaki "Tanrı'ya benzeme" ifadesi yerine, son tanımda "varlıkların hakikatlerini kavrama" ifadesinin kullanılması, "Tanrı'ya benzeme" ile "varlıkların hakikatlerinin kavranması" arasında, göz ardı edilmemesi gereken bir paralelliğin varlığını da akla getirmektedir.

İHVAN'IN BİLİMLERİ SINIFLAMASI

Bir filozofun ya da -İhvân-ı Safâ gibi- bir bilginler topluluğunun bilimleri nasıl sınıfladığı oldukça önemlidir. Nitekim bilimlerin sınıflandırılması daha ilk çağlardan beri filozofların ve bilim adamlarının üzerinde durdukları bir konudur. Böyle bir konuyu önemsemenin pratikte iki önemli yararı vardır:

- a) Kurulan sistemin metodolojik olmasını sağlamak. (Sistem sahibi bir filozof, hangi bilime hangi bağlamda, neden dolayı, nerede, ne kadar yer vereceğini bilir.)
- b) Bilimler arasında ortak bağlar kurmak ve onlar hakkında toplu bir bakış sağlamak.

Düşünce tarihinde bilimlerin ilk sistematik sınıflaması Aristoteles tarafından yapılmıştır. Zaten Aristoteles, sadece felsefeyi değil, genel anlamda bilimleri de sistemleştiren önemli bir sistem filozofudur. Daha sonra, Müslüman düşünür ve bilim adamları, Aristoteles'in sınıflamasından haberdar olarak, ama İslâm anlayışlarının da etkisiyle bir takım sınıflamalar yaptılar. İslâm dünyasında böyle bir bilimler tasnifi yapan ilk isimler Hârizmî ve Kindî'dir. Farabî *İhsâu'l-Ulûm* adlı müstakil eseriyile konuya verdiği özel önemi ortaya koyarken, bu doğrultudaki çalışmalar İbn Sina, İhvân-ı Safâ, İbn Haldun, Taşköprülüzade ve Kâtib Çelebi gibi düşünür ve bilginlerle

²⁴ Resâil, c.I, s.427.

²⁵ er-Risâletü'l-Câmia, s.60.

²⁶ Resâil, c.I, s.49.

devam etmiştir. Bunların bir kısmı konuya dair özel kitap yazarken, bir kısmı da kitaplarında bu konuya yer vermiştir.²⁷

İhvân-ı Safâ, bilimleri sınıflamada Ortaçağda yaygın trivium (sözdizimi ve gramer, diyalektik ve hitabet) ve quadrivium (geometri, astronomi, matematik ve müzik) şeklindeki kaba tasniften çok ileri bir düzeyde, Farabî'nin *İhsâu'l-Ulûm*'undan da etkilenerek, ancak ondan daha geniş ve detaylı bir tasnif yapar. Bu sınıflamada gaye, araştırmacılara, "bilim isteklilerine gayelerine ulaşmada kılavuzluk etmek, onlara sistem kazandırmaktır."²⁸

İhvan bilimleri başlıca üç bölümde inceler:

a) RİYAZÎ (PRATİK – EĞİTSEL BİLİMLER):

1. Okuma ve yazma bilimi
2. Dil ve gramer bilimleri
3. Muhasebe ve iş muameleleri bilimi
4. Şiir ve aruz
5. İyi ve kötü kehanet doktrinleri
6. Sihir, muska, simya, mekanik vb. bilimler
7. Çeşitli meslek ve sanatlar
8. Alış-veriş, ticaret ve ziraat bilimleri
9. Tarih ve biyografiler

b) DİNÎ BİLİMLER:

1. Vahiy ve nuzûl ilmi
2. Tefsir ve te'vil ilmi
3. Hadis ilmi
4. Fıkıh ilmi
5. Mev'iza, zühd ve tasavvuf ilmi
6. Rüya yorumu bilimi

c. FELSEFÎ BİLİMLER:

1. Matematik bilimler
 - a. Aritmetik
 - b. Geometri
 - c. Astronomi
 - d. Müzik
2. Mantık bilimleri
 - a. Analitika (Şiir)²⁹
 - b. Retorika (Hitabet)
 - c. Topika (Cedel)
 - d. Politika (Burhan ilmi)³⁰
 - e. Sofistika (İkna ilmi)

²⁷ Bkz. Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara 1989, s.21.

²⁸ Resâil, c.I, s.266.

²⁹ Analitika Risalelerde "şiir sanatı" olarak ifade edilmiştir. Bu bölümde geçen bilim adları ve parantez içi ifadeler Risalelerde aynen geçmektedir. Bilindiği üzere Analitika, Organon'un bir bölümüdür. Şiir (poetika) ise, riyazî bilimlerin alt dalı olarak değerlendirilmiştir. Burada Analitika ile, Birinci Analitikler, İslâm literatüründeki adıyla Kitabu'l-Kiyas kastedilmektedir. Risalelerde Analitika'nın "şiir" olarak ifade edilmesi bir yanlışlığın sonucudur.

³⁰ Burada da kastedilen "Politika" değil, "İkinci Analitikler (Kitabu'l-Burhan)"dir. Siyaset, İlahiyat Bilimleri içerisinde değerlendirilir.

3. Tabiat Bilimleri
 - a. Madde, form, zaman, mekân ve hareket hakkında bilgi veren; cisimsel ilkelere bahsedilen bilim (İlmu'l-Mebâdi'u'l-Cismaniyye)
 - b. Yeryüzü ve Gök bilimleri
 - c. Oluş ve Bozuluş (Kevn ve Fesad) bilimi
 - d. Meteoroloji (İlmu'l-Havâdisi'l-Cevviyye)
 - e. Mineraloji (İlmu'l-Meâdin)
 - f. Botanik bilimi (İlmu'n-Nebât)
 - g. Zooloji (İlmu'l-Hayvan)
 - h. Tıp ve Veterinerlik bilimleri
4. İlâhiyat Bilimleri
 - a. Tanrı ve Sıfatları bilgisi
 - b. Ruhanî alem ile ilgili bilim
 - c. Küllî Ruh bilgisi
 - d. Siyaset bilimi
 - e. Ahiret ve Yeniden Diriliş Bilimi³¹

İhvan'a göre, riyazî bilimler günlük yaşamı yürütmek ve dünya hayatını düzenlemek için, dinî bilimler de gönüllerin tedavisi ve ahiret hayatını kazanma amacıyla vazedilmiştir.³² Felsefî bilimleri tasnifte ise İhvan, A.Comte gibi basitten mürekkebe doğru gitmekte, matematik ve mantıktan sonra tabiat bilimleri ve metafizik konularına doğru tedricî bir yöntem takip etmektedir.

“TANIMLAR” RİSALESİ

Toplam 52 risaleden oluşan İhvân-ı Safâ Risalelerinin 41., “Psikolojik ve Akılî Bilimler (en-Nefsâniyyât el-Akiliyyât)” adını taşıyan Üçüncü Bölümün ise son (onuncu) risalesi olan “Tanımlar Üzerine (fi'l-Hudûd ve'r-Rusûm)” adlı risalede İhvan, o dönemde hem felsefe ve bilim çevrelerinde, hem de halk arasında kullanımı yaygın olan kavramlara yer verir. Dinî ve siyasî açıdan İslâm dünyasının bunalımlı, mezhep çekişmelerinin yaygın olduğu bir dönemde yaşayan İhvan, dönemlerindeki felsefe ve bilim düzeyini, bilimsel anlayışı kayda almak istercesine, çeşitli bilimleri içeren ansiklopedik nitelikteki risaleleriyle, içinde yaşadıkları toplumun geleceğine yönelik taşıdıkları dinî, ahlâkî, felsefî, bilimsel ve toplumsal kaygılarının motivasyonu, halka bilimi sevdirmeyi, “problemleri” üzerine düşüncelerini sağlayarak, kardeşlik, samimiyet, dayanışma ve yardımlaşma ruhuyla o bunalımlı dönemi atlatmayı hedeflemişti. Böyle toplumsal bir hedef gerçekleştirilmek istendiğinden, Risalelerde halkın da rahatlıkla anlayabileceği sade bir dil kullanılmış, halkın dinî ve ahlâkî duyguları gayrete getirilmek, bilim iştiyakı canlı tutulmak istenmiştir.

İhvân-ı Safâ, Zeyd b. Rufâa'nın önderliğinde önce Basra'da organize olmuş,³³ Risaleler orada yazılmış, sonra İslâm dünyasının her tarafına yayılarak yakın bir ilgi görmüş, evlerde toplu olarak okunmuş, müzakere edilmiştir. Hatta İhvan, halkın Risalelerden yararlanırken, onların tamamını elde etmelerinin güçlüğüne göz önünde

³¹ Bkz. Resâil, c.I, s.266-274. İhvan'ın bilimleri sınıflamasıyla ilgili ayrıca bkz. İsmail Hakkı İzmirli, “İki Türk Filozofu”, Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası, c.VI, sayı:4 (1928), s.508-511.

³² Resâil, c.I, s.266-267.

³³ et-Tevhidî, age., s.46.

bulundurarak, *er-Risâletü'l-Câmîa* adlı ayrı bir risale³⁴ yazdıklarını, bunun bir bakıma diğer risalelerin özeti olduğunu, bundan dolayı da diğer risaleleri okuduktan sonra bu özet risaleyi okumanın doğru olacağını ifade eder.³⁵ Bazı son dönem kaynakları İhvan'ın Bağdat'ta da bir şubeleri olduğunu belirtmekle beraber,³⁶ böyle bir topluluğun gönüllü bir örgüt olması, İslâm dünyasının her tarafında üyesi ya da sempatzanı bulunması için yeterli bir neden olsa gerek. Risalelerin, babası gibi İbn Sina'nın da elinden düşmemesi, onları sürekli okuma alışkanlığında olması, çocukluğundan itibaren evde Risalelerin müzakere edilmesi,³⁷ Resâil'in gördüğü ilginin açık kanıtı olarak değerlendirilebilir.

Felsefî, ahlâkî ve bilimsel çeşitli kavramları bir araya toplayıp tanımlamayı amaçlayan eserler ("fî'l-Hudûd", "Risale fî'l-Hudûd" gibi. Bunlara küçük çapta "kavramlar sözlüğü" de diyebiliriz.) aynı zamanda o dönem felsefe ve bilim çevrelerinde tedavülde olan kavramlar hakkında da fikir vermektedir. İslâm felsefesi tarihinde bunu ilk yapan filozof, Cabir b. Hayyan olmuştur. O, *Hudûd* adlı risalesinde daha çok bilimlerin tanımını öne çıkarmakla beraber, 92 felsefî kavrama da yer vermiştir. Bu da İslâm dünyasında tercüme hareketinin çok daha önceleri ortaya çıktığının ve VIII. Yüzyılda kendi klasiklerini meydana getirmeye başladığının bir ifadesi olarak kabul edilebilir.³⁸

Cabir b. Hayyan'ı "fî Hudûdî'l-Eşyâ ve Rusûmihâ" adlı risalesiyle Kindî takip etmiştir. Ancak Kindî'nin kullandığı bir ifadeden, Cabir b. Hayyan'ın çalışmasından haberdar olmadığı anlaşılmaktadır. Kindî bu risalesinde 100 kadar kavramın tanımını yapmıştır.³⁹ Ancak İhvan'ın söz konusu risalesi ile kıyaslandığında, Kindî'nin kavram seçimi konusunda daha duyarlı ve titiz davrandığını söylemek mümkündür. O, felsefî, bilimsel ve (sınırlı sayıda) ahlâkî kavramı almış, İhvan'a göre biraz daha uzun tanımlar yapmıştır.

İhvan ise, hem risalesine aldığı kavramların çok kısa (hatta bazılarının tek kelime ile) karşılığını vermiş, hem de herkesin bildiği düşünülen birtakım kavramlara (dağ, orman, çöl, ada, sel, yağmur, kar vb.) yer vermiştir. Bu da, İhvân-ı Safâ'nın böyle bir çalışmayı salt felsefî ve bilimsel bir kaygıyla değil, halka dinî, ahlâkî ve bilimsel önemli mesajları olduğundan, halk tarafından da anlaşılma arzusuyla, halk ile iletişimini kolaylaştıracak bir nitelikte yaptığının ifadesi olarak yorumlanabilir. Nitekim böyle bir üslûbun, İhvan'ın halkla bütünüleşmesinde, Risalelerin daha fazla ilgi görmesinde daha fazla etkili olduğu da düşünülebilir. Risalenin başında da besmele, hamd ve Peygamberimize salâvattan sonra, dinî bir yaklaşımla; Peygamberlerin; "Allah ile kulları arasında elçiler" olduğu (insanların işine yarayacak bütün hakikatleri öğrettikleri) ifade edilir. Devamında, bilginlerin de, "Peygamberlerin vârisleri" olduğu, filozofların ise, "bilginlerin en üstünleri" olduğu belirtilerek, bilgin ve filozofun toplum içindeki konumu ve rolü ifade edilmek istenir. Sonra da filozofun tanımı yapılır.

³⁴ Bkz. *er-Risâletü'l-Câmîa Tâcu Resâil İhvânî's-Safâ* (Tahkik: Mustafa Galib), Beyrut 1984.

³⁵ Bkz. *Resâil*, c.IV, s.250.

³⁶ Bkz. T.J. de Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi* (Çev. Yaşar Kulluay), Ankara 1960, s.60 ; Ömer ed-Desûkî, *İhvânü's-Safâ, Yersiz*, 1947, s.46-47 ; Musa el-Musevî, *min el-Kindî ilâ İbn Rüşd*, Bağdat 1972, s.110.

³⁷ Beyhakî'den Naklen Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi* (Çev. Kasım Turhan), İstanbul 1987, s.107.

³⁸ Mahmut Kaya, *Kindî'nin Felsefî Risaleleri* (Çev. Mahmut Kaya)'ine yazdığı giriş, İstanbul 1994, s.XXXII-XXXIII.

³⁹ Bkz. *Kindî, fî Hudûdî'l-Eşyâ ve Rusûmihâ* (Resâilü'l-Kindî el-Felsefiyye, Tahkik: Muhammed Abdülhâd' Ebû Rîde, içinde), Mısır 1950, c.I, s.163-180.

İhvan'a göre filozof, kendisinde övgüye değer yedi özellik bulunan kimsedir. Bu özellikler; işinin sağlam, mesleğinin iyi, sözlerinin doğru, ahlâkının güzel, düşüncelerinin isabetli, davranışlarının düzgün, bilgilerinin de gerçekçi olmasıdır.⁴⁰ Böyle bir tanımla, İhvan'ın anlayışında filozofun, -felsefe tanımına değinirken ifade ettiğimiz gibi- "hem teorik, hem de pratik erdeme sahip yetkin kişi" olduğu anlaşılmaktadır.

İhvan tek tek kavram tanımlarına geçmeden önce, "eşyanın (var olanların) hakikatini bilmek, onun tanımlarını⁴¹ bilmektir." der. Sonra da genel anlamda, var olanların (mevcûdât) "basit" ve "mürekkebe (bileşik)" olmak üzere ikiye ayrıldığını, bileşik olanların hakikatlerinin, ancak onların aslını oluşturan, kendilerinden meydana geldiği şeyler bilindiği zaman bilinebileceğini, basit olanların ise, kendilerine özgü nitelikler bilindiğinde kavranabileceğini ifade eder. Örneğin bileşik bir varlık olarak çamur; toprak ve sudan, skencebîn; sirke ve bal (karışımı bir meşrubattan), sedir de; tahta ve form karışımından ibarettir. Söz; kelime ve anlamlardan mürekkebe, makam ise; keskin ve kalın nağmelerin bileşimidir. Hayvan (canlı) da, ruh ve beden bileşiminden meydana gelmiştir. İhvan, bileşik varlıklarla ilgili verdiği bu örnek tanımlardan sonra genel bir ilke belirler: "Sana (bunlar gibi) diğer bileşik varlıklar sorulduğu zaman, onları da aynı akıl yürütme ile cevaplandırabilirsin. (Bunu yaparken, ilke olarak) o varlıkların bileşimini oluşturan şeyleri belirtmen gerekir."⁴²

İhvan'a göre, basit varlıkların hakikati ise, ancak kendilerine özgü nitelikler bilindiği zaman bilinebilir. Örneğin "heyûlâ (madde) nedir?" diye sorulursa, "form kabul edebilen basit bir töz, "sûret (form) nedir?" denirse, "(kendine özgü bir) adı, etkinliği ve (kendi başına) varlığını sürdürme yeteneği olan bir şeyin mahiyeti" olduğu ifade edilir.⁴³ İhvan, basit varlıkların anlaşılmasına yönelik verdiği bu örneklerden sonra, aynı yöntemle çeşitli kavramların anlamlarını açıklar. Şimdi İhvan'ın "fi'l-Hudûd ve'r-Rusûm" adlı risalesinde⁴⁴ yer verdiği kavramların, alfabetik sıraya koyarak anlamlarını ifade edelim. Onuncu yüzyıl kültür dünyasında tedavülde olan bu kavramlardan hareketle, dönemin felsefe ve bilim düzeyi hakkında da fikir sahibi olabiliriz:

---A---

Ada	: Deniz ortasındaki kara parçası.
Adem	: Yokluk (leys).
Âlem	: Feleğin kapsadığı (sonradan) olan bütün varlıklar.
Âlim	: Bir şeyi hakikatine uygun olarak tasavvur eden.

⁴⁰ Bkz. Resâil, c.III, s.384.

⁴¹ İhvan'ın tanımlar için kullandığı kavram "hudûd" ve "rusûm"dur.Tanımlar risalesinin adı da; "fi'l-Hudûd ve'r-Rusûm"dur. Bilindiği üzere "hudûd" had, "rusûm" da resm kavramının çoğuludur. "Had" zati (özel), "resm" ise arazi (ilinksel) özellikleri dile getirir. Öze ait olan, daha doğru bir tanımdır. Kavramın anlamını açıkça belirtip onu diğerlerinden tamamen ayırır. İntiyeye ait olan ise, bir şey hakkında, onun hassaları, nitelikleri ile ilgili olarak bazı bilgiler verir. Birinciye özel tanım, ikinciye ilintisel tanım denir. İslâm mantıkçıları bunları tam ve eksik diye ikiye ayırarak tanımın dört şeklini ortaya koyar. Bu dört tanım şeklinin açıklanması ise beş tümele göre olur. (Bkz. Necati Öner, Klasik Mantık, Ankara 1978, s.32.)

⁴² Resâil, c.III, s.384-385.

⁴³ Resâil, c.III, s.385.

⁴⁴ Bkz. Resâil. C.III, s.384-392. Risalede aynı kavramla ilgili olarak farklı terde verilen iki tanımlı "(Başka bir isimle)" diyerek alt alta verdik.

- Arz (Yeryüzü)** : Alemin merkezinde duran, cisimlerin olabileceği en kalınlıkta, kalın ve iri cisim.
- Ateş** : Nesnelere cüzlerine ayırıp parçalayan ve onları basit özüne dönüştüren, yakıcı ve aydınlatıcı (olan şey).
- B---
- Bârî** : Her şeyin nedeni, var olan her şeyin sebebi, yaratılanların Yaraticısı, (sonradan) olan varlıkları yoktan var edip mükemmelleştiren, onları tamamlayıp yetkinleştiren, onların her birini lâıyk oldukları en son gayeye ulaştırılan.
- Basit (varlık)** : Hakikati, ancak kendine özgü nitelikler bilindiği zaman anlaşılabilen varlık.
- Bileşik (mürekkep varlık)**: Hakikati, ancak meydana geldiği (mürekkep olduğu) şeyler bilindiği zaman bilinebilen varlık.
- Bitki** : Kendisinde mâî (suyumsu) olanın egemen olduğu şey. (Başka bir tanım:) Açık (ve görünür) olan ve yeryüzünde biten ağaç ve (bitki türünden) benzeri şeyler.
- Buhar** : Su yüzeylerinden dönen ışınlarla beraber havaya yükselen rutubetli, mâî cüzler. (Başka bir tanım:) Su ve ateş (ısıdan ibaret)tir.
- Bulut** : Havada çoğalıp kümeleşen toprağımsı ve mâî cüzler. Bunların ince olanı "gaym", (kalın ve) yoğun olanı ise "sehab"tır. (Başka bir tanım:) (İki çeşit bulut vardır:) İnce ve basit olanına "gaym", pamuk dağları gibi birbiri üzerine kümelenmiş olanına ise "sehab" denir.
- C, Ç---
- Canlı (Hayvan)** : Ölü bir bedenle canlı bir nefsten mürekkep, duyu sahibi ve hareket edebilen her cisim. Oluşumu farklı şekillerde olur: Bir kısmı rahimde peydahlanıp oluşur, bir kısmı yumurtadan çıkar. Bir kısmı (çevremizdeki çeşitli) varlıklardan meydana gelir.⁴⁵ Bir kısmı da dölleyen ve döllenen iki tarafın birleşmesiyle olur. (Başka bir tanım:) Havaî olanın egemen olduğu şey.
- Cehalet (Bilgisizlik)**: Bir şeyi olduğundan farklı bir şekilde tasavvur etmek.
- Cevher (Töz)** : Kendi başına var olabilen (ve) birtakım nitelikler kabul edebilen şey.
- Ceza** : Nefsin bedenden ayrıldıktan sonra karşı karşıya kalacağı korku, üzüntü ve elemeler. Her nefis kazancına göre; eğer (kazancı) hayır ise hayra, şer ise şerre ulaşır.
- Cin** : Havaî ve ateşsel olanın kendinde egemen olduğu şey.
- Cins** : Tek bir anlamın kapsadığı, sureti aynı olan bir topluluğun niteliği.
- Cisim** : Uzunluğu, genişliği ve derinliği olan şey.
- Çamur** : Toprak ve su (karışımı).
- Çöl** : Bitki ve herheangi bir yapı(lanma)nın bulunmadığı çorak bölge.
- D---
- Dağlar** : Yeryüzünün direkleri, rüzgar ve denizler için setler.
- Denizler** : Yeryüzündeki, kendisinde toplanan bütün suları kuşatan su depoları.
- Deniz sularının yükselmesi(nin nedeni)**: nehir ve vadi sularının denize dökülmesi.
- İran Denizinin sularının gece ve gündüz alçalıp yükselmesinin nedeni**: Yükselmesinin nedeni ayın doğuşuyla ilgilidir. Çünkü ayın

⁴⁵ Bozulan ve değişime uğrayan bazı maddeler üzerinde birtakım canlıların (bakterilerin) üremesi gibi.

- doğuşu deniz dibindeki suyun ısınmasına ve kabarıp yükselmesine (dolayısıyla da) oraya dökülen nehir sularının geri dönmesine neden olur. İşte **med** etkisini böyle gösterir.
- Deniz sularının alçalmasına** ise, ayın batması ve (kabarın) suların tekrar eski konumuna dönmesi ile ilgilidir. Bu, sudaki ısınıp kabarma ve yükselmenin son bulmasına, suların sakinleşmesine neden olur. Böylece de cezir (olayı) ortaya çıkar.
- Deprem** : Yeryüzünün ortasında mahsur kalmış rüzgardan (hava boşluğundan) dolayı yeryüzünün belli bir bölümünün hareketi.
- Din** : Bir topluluğun, mükâfaat vermesi beklenen bir lidere itaati.
- Duman** : Havada ısıyla beraber yükselen lâtif, toprağımsı cüzler. (Başka bir tanım:) Ateş ve toprak(tan ibaret).
- Dolu** : Bulut kümesinden çıktıktan sonra havada donan damlalar.
- Dört Karışım (el-Ahlâtu'l-Erbaa)**: Sarı safra, kara safra, kan ve balgam.
- Dört Nitelik (et-Tabâiu'l-Erbau)**: Sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk.
- Dört Unsur (el-Erkânu'l-Erbaa)**: Toprak, su, hava ve ateş.
- (Dört Unsurdan) meydana gelen varlıklar (el-Muvelledâtu'l-Kâine)**: Madenler, bitkiler ve hayvanlar.

---E, F---

- Esir** : Ay feleğinden sonraki sıcak hava.
- Faal (Etkin) Akıl** : Tanrının yarattığı ilk şey ve kendisinde her şeyin formunun bulunduğu nurani, basit bir cevher.
- Fail Tabiat** : Külli, felekî nefsin, unsurlara nüfuz edebilen güçlerinden biri.
- Felek** : Alemleri çevreleyen küresel, şeffaf cisim. (Başka bir tanım:) Hava küresini çevreleyen şey.
- Fiil** : Etkili (müessir) olanın etkisi (eseri).
- Filozof** : Kendisinde övgüye değer yedi özellik bulunan kimse. Bu özellikler; İşinin sağlam olması, mesleğinin iyi, sözünün doğru, ahlâkının güzel, düşüncelerinin isabetli, davranışlarının düzgün ve bilgilerinin gerçekçi olmasıdır.

---G---

- Gece** : Yeryüzünün gölgelenmesi.
- Gök Kuşağı** : Nesim küresinde yağmur yağarken bu dairenin çevresinin yarısı.
- Gök Kuşağında meydana gelen renkler**: En üstteki kırmızı, onun altındaki sarı, sarının altındaki yeşil, onun altındaki ise mavidir. Bunların nasıl oluştuğu, "Meteoroloji Üzerine" adlı risalede kısmen açıklanmıştır.
- Gök Gürlemesi** : Bulut içinde dolaşan ve dışarı çıkmak isteyen ses.
- Göl** : Yağmur sularının toplandığı yer.
- Günah** : İtaatten çıkmak.
- Gündüz** : Güneşin aydınlatması.

---H---

- Hareket Çeşitleri** : Altı çeşit hareket vardır. Bunlar:
- Oluş** : Madde ve suret kabul edip yokluktan çıkma.
- Bozuluş** : (Farklı) bir suret yaratıp onu maddeden çekip almak.
- Artma** : Bir şeyin uçlarının (sınırlarının) uzaması.

- Eksilme** : Bir şeyin uçlarının yakınlaşması.
Değişim : Nitelenendeki niteliklerin değişmesi.
İntikal (Yer Değişikliği) : Bir yerden başka bir yere geçmek.
- Hâle** : Güneş, ay ve yıldızların ışınlarının yansımından bulut yüzeyinin üzerinde oluşan daire.
Hassa (Özellik) : Başkasına değil de, (belli) bir şeye özgü olan ve yavaş yavaş yok olan (sürekli ve kalıcı olmayan) nitelik.
Hava : Alt-üst, doğu-batı, kuzey ve güneyden ibaret olan altı yöne doğru hızla yönelebilen şeffaf, akıcı, hafif ve lâtif cisim. (Başka bir tanım:) Yeryüzünü her yönden kuşatan şey.
Hayy (Hayat sahibi, canlı): Kendi başına hareket edebilen varlık.
Heyûlâ (Madde) : Suret kabul edebilen basit cevher.

---I, İ---

- Işık (Nur)** : Özü gereği aydınlatan ve kendisiyle başka şeylerin görülebildiği, görünen bir cevher.
Işın (Şua) : Güneş, ay ve gezegenlerin havada yeryüzünün merkezine doğru (gelen) ışığı.
Işınların Yansıması: Güneş ışınlarının yeryüzü, deniz, nehir ve dağlardan havaya doğru geri dönmesi.
İhdas : Meydana getirileni meydana getirme (olayı).
İlim : Bilinenin, bilenin zihnindeki formu.
İllet (Neden) : Başka bir şeyi meydana getirerek, onun oluşmasını sebep olan.
İman : Haber verenin verdiği haberi doğrulamak.
İnkâr (cuhûd) : Hakkı inkâr etmek.
İnsan : Ateşsel olanın egemen olduğu şey.
İnsanî Akıl : Diğer canlılara değil de, her bir ferde (insana) özgü olan temyiz (ayırדתme) gücü.
İrade : Zihinde, -olması da olmaması da, mümkün olan- bir şeyin olmasına dair işaret (eğilim). (Başka bir tanım:) Şöyle veya böyle (iki şekilde de) de olması mümkün olan bir şeyin, bir şekilde olmasına dair zihinsel işaret (eğilim).
İslâm : İtirazsız teslim olmak.
İtaat : Emredenin emrine, yasaklayanın da yasaklamasına uymak.
İtikad (İnanma, Bağlanma): Bir şeyin gerçekleşmesini muhtemel (mümkün) görmek.
İyilik (Ma'ruf) : Dinin yasaklamadığı, geleneğin hoş gördüğü şeyi yapmak.

---K---

- Kâdir (Güçlü)** : İsteddiği zaman herhangi bir şeyi yapmak kendisine zor gelmeyen kimse.
Kadîm : Yok olmayan.
Kar : Bulut aralarında donup yavaşça yere inen küçük damla (parçacık)lar.
Karanlık (Zulmet): Işık kabul edebilen bir nesnede ışığın yokluğu.
Koku : Bileşik cisimlerden çözümlenip yayılan (çeşitli) nitelikleri olan buharlar

- Köpük** : Su ve hava (karışımı).
Kötülük (Münker): Dinin özünde de, Peygamberin uygulamalarında da bulunmayan, adeten de geçerli olmayan fiil.
Kudret (Güç) : İş ortaya koyabilme imkânı (yeteneği). (Başka bir tanım:) Herhangi bir fiili seçerek (ihtiyarî olarak) yapabilmek.
Kuruluk : Maddenin cüzlerinin birbirine tutunmaları.
Küfür : (Gerçekleri) örtmek.

---M---

- Maden** : Yeryüzünün derinliklerinde bulunan cevher vb. cansız mesabesinde şeyler. (Başka bir tanım:) Toprağımsı olanın egemen olduğu şey.
Ma'dûm (Yok Olan): Mevcud (var olan) hakkında söylenen şeylerin karşıtı.
Ma'lûl (Nedenli) : Varlığı için herhangi bir sebep zorunlu olan.
Masnû (Eser) : Madde ve form (suret)dan mürekkep olan.
Mead : Cüz'î nefslerin küllî nefse dönmesi.
Mekân : Yer tutan bir şeyin kapladığı her yer. (Başka bir ifadeyle:) Cismin uçları(nın kapladığı yer).
Melek : (Dört unsurun değil de, beşinci bir unsurun,) felek tabiatının egemen olduğu şey.
Mevcud (Var Olan): Duyulardan birinin, varlığını idrak ettiği veya aklın tasavvur edebildiği yahut da bir delilin delâlet ettiği şey.
Muhdes : Başkasının meydana getirdiği şey.

---N---

- Nefs** : Canlı, etkin, bilen, ruhanî, basit bir cevher ve Faal Aklın (bünyesinde barındırdığı) formlarından biri.
Nehirlerin su seviyesinin nedeni: Dağlardan inen kaynak sularıdır. Bu sular vadi boyunca akıp gider. (Nehirlerin su seviyesinin) yükselmesi bu sellerin çokluğundandır.
Nehir Yatakları : Sahralardaki tepelerden, dağ başlarındaki veya eteklerindeki kaynaklardan başlayıp ağaçlık bölgelere, göllere ve kumsal vadilere doğru akıp gider.
Nemlilik : Maddenin cüzlerinin akışkanlığı.
Nesim : Yeryüzünden sonra (ay feleğine doğru) bulunan mutedil hava.

---O, Ö, R---

- Orman ve Vadi** : Su ve çeşitli bitki ve ağaçların bulunduğu münbit bölge.
Ödül (Mükâfaat) : Her çalışanın çalışmasına göre hak ettiği karşılık.
Renk : Maddenin ışınlarının parlaması.
Rüzgâr : Havanın dalgalanıp yönlerden birine doğru akması. (Başka bir tanım:) Soğuyup yeryüzüne doğru yönelen toprağımsı cüzler.

---S---

- Sanat** : Sanatkârın, zihnindeki çıkarıp maddeye koyması (işlemesi).
Seçme Gücü (İhtiyar): İki şeyden birini; görünmeyeni zihinsel bir yöntemle, görüneni ise duyu ile kabul etmektir.
Sel : Yağmurların çokluğundan dolayı akıp giden sular.
Ses : Cisimlerin çarpışmasından havada meydana gelen titreşim.
Sevap : Her nefsin, bedenden ayrıldıktan sonra hissettiği rahatlık, lezzet, sevinç ve hoşnutluk.
Sıcaklık : Maddenin cüzlerinin ısınması.

- Sıfat (Nitelik)** : Cevhere sonradan katılan, ancak onun bir parçası gibi de olmayan bir araz (ilnek).
- Sis** : Yağmur sonrasında yeryüzünden (etrafa) yayılan nemli buhar.
- Su** : Yeryüzünün etrafını çevreleyen akıcı cisim.
- Sûret (form)** : (Kendine özgü bir) adı, etkinliği ve varlığını sürdürülebilen yeteneği olan bir şeyin mahiyeti.
- Soğukluk** : Maddenin cüzlerinin donukluğu.
- Ş---
- Şahıs** : Başkasına değil de, kendisine işaret edilen, başkasından fiil ve formlarla ayrılan her gurup.
- Şeffaf Cisim** : Arkası görülebilen her cisim.
- Şey** : Bilinip (başkalarına da) anlatılabilen her anlam.
- Şeytan** : Topraksal ve ateşsel olanın egemen olduğu şey.
- Şimşek** : Bulut içindeki dumanımsı cüzlerin sürtüşmesinden meydana gelen ateş. (Başka bir tanım:) Ateş ve hava(dan ibaret).
- Şirk** : İki şeyin ilâhlığını olumlamak.
- V, Y, Z---
- Vücûd** : Varlık (eys).
- Vehim (Gücü)** : Hayvanî nefsin güçlerinden, varlıkların kendisiyle tahayyül edildiği güç.
- Yağmur** : Birbiriyle kaynaşıp (sonra da) soğuyarak ağırlaşan ve yeryüzüne inen mâî cüzler.
- Yer Çökmesi** : Yeryüzünün belli bir parçasının yarılıp içindeki mahsur rüzgarın çıkmasıyla, altındaki hava boşluğuna düşmesi.
- Yeryüzü** : Allah'ın izniyle, üzerindeki bütün dağ ve denizlerle havada duran küresel biçimdeki cisim.
- Yeryüzünün Merkezi:** Arzın derinliğinin ortasındaki bir noktadır, ki bu noktadan yeryüzünün dış yüzeyine olan uzaklık (arzın) çevresinin 3,5/22 kadardır.
- Yıldırım** : Bulut içindeki havanın şimşekle beraber bir çırpıda dışarı çıkmasından meydana gelen ses.
- Yıldızlar** : Sürekli kendi adları ile bilinen yerde olduklarından, câmid (sabit, hareketsiz) gibi duran yuvarlak, ışıklı cisimler.
- Yönler** : Doğu-batı, kuzey-güney, alt ve üst olmak üzere altı çeşittir.
- Doğu** : Güneşin doğduğu,
Batı : Güneşin battığı yer,
Kuzey : Oğlak burcunun yörüngesinin olduğu yer,
Güney : Süheyl burcunun yörüngesinin olduğu yer,
Üst : Muhît (yeryüzünü çevreleyen en dış felek)i takip eden,
Alt : Yeryüzünü takip eden (ondan sonra gelen kısım).
- Zaman** : (Alemi çevreleyen) feleğin hareketlerinin sayısı ve gece ile gündüzün tekrarı.
- Zemherir** : Esirin altında, nesim küresinin ise üstünde bulunan aşırı derecede soğuk hava.